

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ОСОБИ, СУСПІЛЬСТВА Й ДЕРЖАВИ

Стаття присвячена актуальній нині в Україні темі становлення громадянського суспільства. На підставі історичного досвіду, розглядаються питання виникнення умов, які б сприяли якісно новим взаємовідносинам між особою та державою.

Особа, суспільство, держава — це елементи, від характеру взаємодії між якими залежить можливість самого існування громадянського суспільства. Завданням цієї статті саме і є спроба довести цю тезу.

Починаючи з характеристики ролі особи у громадянському суспільстві, слід зазначити, що особа в психологічному плані — це системна якість, яка набувається індивідом у предметній діяльності та спілкуванні, яка характеризує його з боку включення в суспільні відносини [1]. Незаперечним є факт, що в центрі відносин громадянського суспільства знаходиться особа, яка є його первинною і головною клітинкою та основною дійовою особою. Це свідчить про те, що громадянське суспільство не за назвою, а за суттю має бути людським суспільством. А тому основні характеристики, що стосуються людини, зокрема її природного суверенітету, свободи і незалежності, переносяться і на громадянське суспільство, також мають визначати його глибинну суть, яка полягає в тому, що воно є добровільною асоціацією вільних і незалежних індивідів, а відтак і саме повинно бути суверенним, вільним і відкритим.

Якщо виходити з того, що головною дійовою особою суспільства є конкретна людина, то вся су-

купність людських відносин і відповідних Інститутів, які опосередковують приватне життя і через які вона задовольняє свої потреби та інтереси, і є громадянське суспільство.

Як відомо, в радянській філософській і юридичній літературі домінуючою була позиція, згідно з якою визнавався пріоритет суспільства над особою, суспільних і державних інтересів — над інтересами людини. Суспільство, в якому інтереси людини підпорядковуються його власним інтересам, а тим більше інтересам держави, де мету і засоби її досягнення визначає сама держава, ніколи не мало можливості стати громадянським. У цьому суспільстві людина була гвинтиком, допоміжним матеріалом для досягнення абстрактної мети, одне слово, людським фактором.

У вільному, відкритому суспільстві людина вільна і розкріпачена, вільна у свідомому виборі своїх дій і вчинків, але щоб досягти такого стану, треба мати певні якості і можливості. Насамперед, людина повинна мати певну автономію. Автономію, яка має на увазі не абсолютну ізоляцію, коли ніяке суспільство не буде можливим, а таку, що всі її суспільні зв'язки мають такий характер, завдяки якому вони не суперечать, а, навпаки, забезпечують його свободу, його дії, які є формою практичної реалізації

цієї свободи. Зрозуміло, що така свобода має бути забезпечена певними економічними і політичними умовами, які б підтримувались як громадянським суспільством, так і державою.

Що ж до якісної характеристики такої людини, то її можна починати, опираючись на проведенні дослідження особи при соціалізмі, результати яких викладені в роботі Б. Кочубея — "Жити в суспільстві і бути вільним!" [2]. Річ у тому, що певному устрою, як економічному так і політичному, відповідає певний "усереднений" набір особистих якостей людини, який виробляється за час її життєдіяльності. Немає сенсу доводити, що соціалізм, який базувався на принципах демократичного централізму і планової економіки, є як економічною, так і політичною протилежністю громадянському суспільству. З цієї аксіоми можна припустити висновок про те, що і певні якісні характеристики, які властиві особистості в межах тієї чи іншої організації суспільного життя, мають бути протилежними.

Виходячи з цього припущення, першою якісною характеристикою людини повинна бути можливість виділяти самого себе, як суб'єкта свого життя і діяльності, не розчиняючись в колективній свідомості якогось "ми" (група, колектив, партія), свідомість має залишатись індивідуальною. Саме індивідуальність — основа особистої характеристики людини. Втрата індивідуальності за певних обставин має характер психічного захворювання, типовий приклад якого — поведінка людей у натовпі, під впливом паніки чи екстазу.

Тим часом, "індивідуалізм, як вищий принцип моральних відносин, не має значення ні егоїзму, ні самозакоханості, його суть — визнання абсолютного пріоритету поглядів і пристрастей кожної людини" [3].

Ще одним доказом на користь індивідуалізму, який спрямований проти найбільш поширеного принципу соціалістичної доктрини — що "більшість завжди права", і в якому закладена вся суть, проти найпершої мети всякого правління є те, що "більшість на підставі того, що вона "завжди права", не може підкоряти меншість, яка прагне бути вільною. Без сумніву, справедливіше, коли вже дійде до застосування сили, щоб меншість примусила більшість зберегти свободу (в чому не може бути для них зла), ніж щоб більшість, догоджаючи власній підлості, прирікати меншість на образливу долю таких самих, як і вони, рабів. Ті, хто не прагне нічого іншого, крім своєї власної законної свободи, мають право домагатися її завжди, коли це від них не залежить, скільки б голосів цьому не протиставлялось" [4].

Похідним від індивідуалізму є наявність внутрішніх стабілізуючих механізмів, основою яких є розвинуті вищі, духовні структури особи, які дають сенс життя в цілому, а також можливість під-

нестися над ситуацією і побачити її "з точки зору вічності".

Саме за часів панування соціалістичної ідеології у певній кількості людей зникали ці вищі духовні регулятори, що призвело до знецінення людини та її життя, не тільки для тих, хто керував, а й для самих керованих. Відсутність у людині почуття унікальності свого місця в житті привело до бажання особи бути, як інші, замість бути з іншими. "Індивід у комуністичному суспільстві з народження живе у сфері дії потужної системи впливу, яка впевнено (за рідкісними винятками) творить з нього "нову людину", яка відповідає принципам цього суспільства.

З точки зору людського матеріалу комуністичне суспільство характеризується тим, що в ньому неможливі у масовому виконанні індивіди, які визначаються терміном "особистість" [5].

Звідси й залежність людини від поведінки групи, так звана конформність. В умовах громадянського суспільства такої залежності є певна перешкода — це наявність власності. Особі важко дивитись на свої гроші, свою землю і таке інше очима інших людей. Наявність власності — це реальна підстава для ще одного ступеня свободи індивіда — економічної, яка вже має забезпечуватись певними умовами в самому суспільстві.

Важливою індивідуальною якістю особи має бути його моральний настрій, а саме — його "доброрядність і честь стану". Саме цьому Гегель відводив велику роль у нейтралізації негативного впливу "чистих випадковостей" у громадянському суспільстві. Саме вони потребують, "щоб цей індивід, за власним визначенням, завдяки своїй діяльності, своїй старанності і вмінню, став членом громадянського суспільства і залишався ним, щоб він піклувався за себе тільки через це опосередкування з загальним і спільним, а також набував цим визнання у своїй уяві та уяві інших" [6].

Моральність, зауважує Гегель, займає особливе місце в цій сфері, де панує рефлексія (індивіда), яка спрямована на його діяльність, мету особливих потреб і блага. Якщо ж у відповідних суспільних відносинах певного рівня немає, залишається використовувати систему можливих зовнішніх засобів, які б забезпечували відповідний порядок у розвитку кожного з суспільних відносин і всіх їх разом.

Зрозуміло, що такі якісні характеристики особи як індивідуалізм, моральність, наявність внутрішніх стабілізуючих механізмів не зможуть існувати без відповідних умов в суспільстві і в державі як духовних, так і правових. Передусім у державі "людину визнають і з нею спілкуються як з розумною істотою, як з вільною особистістю, і кожна окрема людина зі свого боку, робить себе гідною цього визнання тим, що долаючи природність своєї свідомості, підкоряється загальному, в собі і для себе

існуючій волі, закону, отже, щодо інших веде себе так, як належить вести себе усім, визнає їх тим, ким сам хотів бути визнаним, вільною людиною, особистістю" [7].

Тут ми бачимо ще одну умову розвитку людських якостей у вільному суспільстві, а саме — індивідуальну свободу. Продовжуючи порівняння людських якостей за умов соціалізму і в громадянському суспільстві, цікаво побачити аналогічне зіставлення поняття свободи кожної окремої особистості, зроблене Алексісом де Токвілем ще у 1848 році. Він писав: "Демократія розширяє сферу індивідуальної свободи,— соціалізм її обмежує. Демократія визнає вищу цінність кожної людини; соціалізм перетворює кожну людину просто в знаряддя, в цифру. Демократія і соціалізм не мають між собою нічого спільного, крім одного слова — рівність. Водночас слід зауважити, що й тут є різниця: демократія прагне до рівності у свободі, тоді як соціалізм — до рівності в примусі та рабстві" [8]. Свобода в розумінні Токвіля — це: а) свобода від примусу і свавілля; б) звільнення від пут, що не дають людині свободи вибору. На відміну від цього соціалізм пов'язує свободу з пізнанням необхідності, розглядаючи її як певне звільнення від пут, що накладаються економічною системою, але все це не більш як інша, та все ж влада [9].

З точки зору лібералів пріоритет в ієрархії цінностей має безумовно належати свободі. При цьому дотримуючись кантівської традиції, вони вважають головним у змісті цього поняття можливість максимального досягнення самовизначення і саморозвитку для індивіда, незалежного вибору. Право на свободу, як і на рівність є природним правом. Але з моменту свого народження людина ще ніколи не була цілком вільною. Тому шлях до свободи бачиться лібералами як процес поступового звільнення від "окови залежності", як от від природи, суспільства чи держави. Такі обставини, як справедливо зауважує відомий політолог К. Гаджієв, визначили наявність дихотомії "індивідуум — суспільство", "індивідуум — держава" [10]. При цьому ліберали роблять висновок на користь індивіда. "Ми, ліберали, хочемо політики, яка поставить індивідуум у центр уваги держави, економіки та суспільства і забезпечить максимально можливу свободу кожного окремого громадянина" [11].

Разом з тим "максимально можлива свобода" не свідчить про вседозволеність та анархію, оскільки свобода має свої межі. Вони визначаються тим, що людина — істота соціальна, тисячею ниток пов'язана з суспільством. Тому немає і не може бути цілком вільної людини від суспільства; інакше кажучи, людина повинна усвідомлювати і нести свою відповідальність перед співгромадянами. В теорії таке положення закріплено наступним формулюванням: "Свобода людини закінчується там, де по-

чинається свобода іншої людини" [12]. На практиці ці взаємини регулюються за допомогою права.

Більше того, на думку К. Гаджієва, особиста свобода є джерелом і права, й моральності. Як розумно — моральна істота, людина живе і діє, не тільки переслідуючи власну егоїстичну мету й інтереси, але й маючи в собі усвідомлення надособистих, які стоять над ним, початків і законів. Про власну свободу він може казати тільки в її згоді зі статусом іншої людини [13].

У соціалізмі, як вважав один із відомих економістів післявоєнного часу Фрідріх Хайек, головна вада не в ідеалах, оскільки в принципі вони добрі, хоча в багатьох випадках нездійсненні, а в методах — усунення приватного підприємництва, скасування приватної власності на засоби виробництва, системі загального планування економіки і т. ін. Тим часом, за всіх досягнень людського розуму, він не здатний замінити свідомим керівництвом саморегулюючі процеси, що відбуваються в суспільстві. Це вбило й убиває індивідуальні зусилля мільйонів окремих особистостей, які в сукупності не можуть бути перевершені, зберігаючи разом з тим свій індивідуальний колорит [14].

Висновком з вищенаведеного буде те, що особа в громадянському суспільстві не тільки мета чи основа, а й рушійна сила, яка завдяки своїм вільним, індивідуальним зусиллям забезпечує відповідну життєдіяльність суспільства, маючи при цьому певні якості та можливості, головними з яких є індивідуальність і свобода.

З іншого боку, треба усвідомлювати те, що будь-який ідеал людини неможливий, тому що людина не може бути завершена. Досконалої людини не може бути. Звідси, як пише відомий німецький філософ К. Ясперс, наступний висновок про те, що справжня цінність людини полягає не в роді або типі, до якого вона наближається, а в історично єдиній людині, яка не може бути замінена чи заміщена. Цінність кожної окремої людини тільки тоді буде недоторканою, коли конкретних людей не розглядатимуть як взаємозамінюваний матеріал для формування за загальною міркою [15].

Проте, на думку М. Бердяєва, "Особа може себе реалізувати лише у спілкуванні з іншими особами. Особа не може реалізувати повноту свого життя за умови замкненості в собі. Особа має відстоювати свою незалежність, духовну свободу, здійснювати своє призначення саме в суспільстві" [16].

Визначивши характеристику особи в громадянському суспільстві, логічно буде зробити аналогічний аналіз і суспільства. Спочатку як поняттєвої категорії для того, щоб побачити, де межа між поняттями "суспільство" і "громадянське суспільство".

Правова література дає трактування суспільства у широкому і вузькому розумінні. Суспільство

широкому розумінні — це соціальний організм, частина природи, що включає в себе людей, які постійно працюють над удосконаленням знарядь і засобів виробництва [17].

У вузькому значенні — це певний етап людської історії (суспільно-економічної формації). В історії філософії та соціології суспільство частіше всього сприймається, як сукупність людських індивідів, об'єднаних для задоволення "соціальних інститутів" або контролю за своїми діями. Як нам здається, поняття суспільства набагато ширше, воно є сукупністю економічних і політичних взаємозв'язків, які забезпечують діяльність людей як колективного суб'єкта суспільних відносин. Поняття суспільства зв'язано з такою соціальною організацією і життєдіяльністю, які формують певну спільність людей як суб'єкта історичної, соціальної практики.

Згадуваний вище політолог К. Гаджієв вважає, що суспільство — це спілка особистостей, без яких воно втрачає всякий сенс. Якість суспільства залежить від якості особистостей, що його складають, які кладуть печатку своєї волі, власних спрямувань, моральних орієнтирів на форми суспільного життя [18].

В сучасних умовах вже не досить говорити про суспільство як про сукупність людей і систему взаємодії між ними. Суспільство стає насамперед суб'єктом соціальної дії, який передбачає й інші елементи, з якими воно перебуває у взаємодії. Такими елементами можуть виступати особа, держава з її інститутами, а також явища соціального життя.

Тривалий час суспільна думка йшла від модифікації суспільства на громадянський і мілітарні його типи. Мілітарні (мобілізаційні) механізми нерозривно пов'язані з адміністративно-командною системою, яка не є породженням злого наміру [19]. Мілітарний тип організації суспільства сприймається як протилежність громадянському, і тому його характеристика для нас має певний інтерес.

По-перше, будь-який з елементів цієї організації не діє на принципах самоорганізації. "Головна ідея, яка закладена в адміністративній системі, — це ідея анти-самоорганізації, і реалізується адміністративна система в боротьбі із самоорганізацією" [20].

Ця система має нестійкий характер, їй бракує зворотних зв'язків між її елементами. Політичні фактори регулювання домінують над соціальними та економічними.

По-друге, економічна система виступає об'єктом політичного регулювання. Самоуправління не поширюється на рівні трудових колективів. Соціальна система структурована слабо. Поділ суспільства на соціальні групи є поділом відносно до розподільчого механізму.

Держава із знаряддя залагодження суспільних інтересів перетворюється в інструмент нав'язування волі соціальних груп, що контролюють його.

Держава зосереджує увагу на інтересах окремих соціальних груп, а не людей. Всеваддя і безконтрольність держави з боку суспільства базується на соціальній апатії населення і на відсутності громадянського суспільства.

Ще однією цікавою ознакою, за якою можна характеризувати сутність суспільства, є його ставлення до життєвих благ. "Боротьба за життєві блага — вічний закон людського існування. Важливо визначити, у чому конкретно в певному суспільстві полягають життєві блага, за які точиться боротьба, якими засобами вона здійснюється і хто в ній має переваги. Одна справа — боротьба за легшу роботу, мізерну надбавку до заробітної плати, за метр житлової площі... Інша — боротьба за роботу, яка потребує більше сил і здібностей, але яка дає більше засобів до існування, більше прибутку, нові ринки збуту. В одних випадках у боротьбі має перевагу талановитіша, освіченіша людина, в інших — нездара й хитрун. У будь-якому суспільстві можна знайти всі приклади. Але в кожному типі суспільства щось переважає" [21]. Зрозуміло, що в громадянському суспільстві перевага повинна бути за талановитими і здібними людьми. Забезпечити таку перевагу повинен весь механізм функціонування суспільства.

Ось тут ми саме й підходимо до межі, яка відокремлює розуміння суспільства взагалі і громадянського зокрема. Насамперед це певний рівень саморегуляції, при якому забезпечується захист інтересів всіх членів суспільства і передусім — особи. Ми вже зазначали, що в центрі суспільства перебуває конкретна людина, її потребам та інтересам підпорядковується весь суспільний механізм. У суспільства не може бути іншого інтересу, окрім служити кожній окремій людині. Не може бути якогось загального, суспільного чи державного інтересу, який би не відбивав інтерес окремої людини.

Карл Поппер у своїй фундаментальній праці "Відкрите суспільство та його вороги" досліджує розвиток "відкритого суспільства" з часів античності ідеї. Суспільства, яке відмовляється від абсолютного авторитету традиційного і водночас робить спроби встановити й підтримати традиції — старі чи нові, але які відповідали б стандартам свободи, гуманності та раціонального критицизму. Досить цікавим є один з принципів, за яким К. Поппер розрізняє відкрите суспільство від закритого, а саме: "...племінне чи колективістське суспільство ми будемо називати закритим суспільством, а суспільство, в якому індивіди вимушені приймати особисті рішення, — відкритим суспільством" [22]. Це саме і є той прояв індивідуальності, на необхідності існування якого ми будували характеристику особи у громадянському суспільстві.

Розуміння відкритого суспільства набагато глибше ніж може видатись на перший погляд. Про це

свідчить таке висловлювання К. Поппера: "Коли ми говоримо, що наша західна цивілізація почалася з греків, то маємо усвідомлювати, що це означає. Насправді це свідчить про наступне: греки почали найбільшу революцію, яка, здається, все ще перебуває у своїй початковій стадії, а саме — в стадії переходу від закритого суспільства до відкритого" [23].

Можливо, перехід до такого відкритого суспільства саме і є шляхом побудови громадянського суспільства. На нашу думку, це тотожні поняття.

Продовжуючи характеристику суспільства, окремим моментом можна відзначити забезпечення в ньому пріоритету основних прав і свобод людини на рівні її інтересів.

Далі є потреба визначитися з питанням про співвідношення громадянського суспільства і держави. Питання про обсяг і форми їх співвідношення в історії вирішувалось по-різному. В одних випадках пріоритетне значення надавалось державі, яка відігравала основну роль у формуванні громадянського суспільства, в інших держава розглядалась як результат розвитку громадянського суспільства, як його інститут. Якоюсь мірою в останньому випадку маємо справу з уявленням, яке панувало в нашій науковій літературі про те, що економіка визначає політику, а оскільки громадянське суспільство — це передусім певна система виробничих і всіх інших відносин, то й держава походить з громадянського суспільства, як певний рівень його економічного розвитку.

З таким підходом важко погодитись. Безумовно, рівень економічного розвитку суспільства впливає на державу, обумовлюючи її політичні можливості, напрямок політики та ін. Але навряд чи можна заперечувати й те, що політика теж може мати пріоритет над економікою. Це яскраво підтверджується сучасним станом речей в Українській державі, де від рівня та якості політичних рішень, насамперед законодавчих, залежить рівень і якість економічного добробуту. У зв'язку з цим постають досить доречні запитання: "Чи правильно вважати, що економіка має пріоритет над державою, і яка ж саме роль держави в існуванні суспільства та чи можливе взагалі існування бездержавного суспільства, перехід до якого пов'язується з розвитком суспільних інститутів?".

Початок негативного ставлення до держави, мабуть, був пов'язаний з його далеко не гуманною політикою протягом багатьох віків існування, з використанням державної влади не в інтересах забезпечення соціальної справедливості та свободи особистості. Марксизм підвів під таке ставлення до держави певну теоретичну базу, визначивши, що держава виникла в результаті поділу суспільства на антагоністичні класи і з самого виникнення стала знаряддям примусу.

Але якщо уявляти державу як явище, зайве для суспільства, тоді виникає ряд запитань. Чому держава протягом тисячоліть була і є частиною природно-історичного процесу розвитку суспільства, чому вона не відмерла раніше, чому жодна з соціальних теорій, крім анархізму, не виступала за ліквідацію держави та звільнення від неї суспільства? Та головне, чи є підстави взагалі відмовлятися від держави як політичної структури, враховуючи її роль для встановлення розвинутого демократичного суспільства в багатьох країнах?

Відповідь на всі ці запитання може бути одна: мова має йти не про те, потрібна держава чи ні, а про те, якою повинна бути держава, для того щоб виконувати певну роль у формуванні та функціонуванні громадянського суспільства.

Таке питання вимагає іншого погляду на державу, її суть, якості і можливості, її роль у суспільстві, де основним критерієм має бути особистий підхід, в розумінні належного ставлення до особи. З точки зору обґрунтування загальногуманістичного підходу до держави, є сенс навести розуміння сутності держави відомим російським філософом І. А. Ільїним. Він вважав, що сутність держави полягає в тому, що всі її громадяни мають і виділяють, — крім своїх різних інтересів і мети, — ще єдиний інтерес і єдину мету, а саме: загальний інтерес і загальну мету, тому, що держава є певною мірою духовною єдністю. Дух народу, національна культура, вітчизна, державний устрій, державна влада, законодавство, суд, правопорядок тощо є такими речами (чи, може, краще сказати, інтересами, благом, метою), які належать усім синам батьківщини, всім громадянам разом і кожному зокрема. "Ми, — писав він, — єдина духовна і правова спільність, яка керується єдиною верховною владою і пов'язана єдністю життя та історичної долі. Ми — держава, а остання — це об'єднаність і солідарність усіх громадян" [24].

Таке розуміння держави робить неможливим розгляд громадянського суспільства окремо від держави. Це підтверджується і поглядами на суть держави в громадянському суспільстві Гегеля, які в певних моментах схожі з думкою І. А. Ільїна. Гегель пише: "Відносно сфер приватного права, приватного блага, сім'ї і громадянського суспільства, держава є, з одного боку, зовнішня необхідність і їхня вища влада, природі якої підлегли і від якої залежать їхні закони і їхні інтереси; але, з іншого боку, вона є їхньою іманентною метою і її силою — в єдності її загальної кінцевої мети та особливого інтересу індивідів, у тому, що вони такою мірою мають обов'язки по відношенню до неї, як володіють правами" [25].

Першому президентові ФРН Густаву Хайнеману належить відоме формулювання, яке повинно пом'якшити відносини між державою і грома-

дянами: "Держава — це ми всі і кожний з нас окремо [26]".

Це звернення широкого масштабу. Воно відводить далеко від тяжкого минулого, коли поклоніння кумирам і зневага були такими близькими одне з одним. Чи розуміємо ми державу як організовану правову спільноту, чи ми інтерпретуємо її ширше — як річ, яка стосується всіх нас, — і те, й інше відповідає демократичним традиціям.

Враховуючи вищенаведене, слід прийти до певних висновків у питанні співвідношення громадянського суспільства і держави. По-перше, не слід недооцінювати роль держави в процесі переходу від квазісоціалістичного суспільства до громадянського. Без держави неможливо реорганізувати суспільство, тим більше вирішувати ті чи інші економічні, соціальні чи політичні питання, які стоять перед суспільством. Роль держави в співвідношенні з суспільством, котре за його допомогою має бути реформоване, не повинна обмежуватись лише забезпеченням сприятливих умов, а й зосереджуватись на організаційному аспекті справи. Особливо це стосується Української держави й суспільства, де внаслідок врахування особливості історичного розвитку, відсутній національний державний досвід та існує специфічна ментальність населення. Сучасне співвідношення українського суспільства і держави характеризується значною автономією і слабкою взаємною контрольованістю.

По-друге, розвиток держави, як і сильної державності, не обов'язково веде до придушення громадянського суспільства. Про те свідчить досвід розвинутих західних країн, де в умовах сильної держави демократичні традиції розвинуті так, що монополізм держави зведено до мінімуму. Це знаходить своє виявлення у змісті і формах державної політики. Протиставлення громадянського суспільства і держави виникає тоді, коли остання монополізує не притаманні їй функції, коли держава і її апарат перетворюється у відірвану від суспільства корпорацію.

Що ж до сучасного стану українського суспільства, то він, на думку Римаренко Ю. Л., характеризується тим, що "державницька ідеологія ще не має відповідних політичних сил, які виробляли б відповідну ідеологічну "матерію". Нема достатнього зв'язку державних установ з громадсько-політичними силами, не вироблені стратегія, методи українського державотворення, а політична, правова,

філософська думка ще не розробила цих основних положень... І тут, як ніколи, важливо виробити довіря до держави, яка гарантує права людини; подолати хворобу антидержавності і низьку патріотичну свідомість..." [27].

Визначаючись у питанні співвідношення суспільства і держави, треба зупинитись на тому, що крім суті і змісту держава в громадянському суспільстві повинна володіти певними якостями чи ознаками. У юридичній літературі таку державу, яка б за сумою своїх ознак мала підстави органічно вписуватись для існування у громадянському суспільстві, вже давно називають правовою державою. Розглядаючи ознаки цієї держави, можна досить виразно побачити її взаємозв'язок і взаємодію з суспільством, а також призначення держави у громадянському суспільстві. Але це тема для іншого дослідження.

Розглянувши вищенаведені характеристики ознак особи, суспільства і держави, а також деякі проблеми їхніх взаємовідносин у межах громадянського суспільства, можна зробити наступні висновки:

1. Життєдіяльність у громадянському суспільстві потребує від особи наявності певних якостей, головними з яких є: автономність, індивідуалізм, моральність. Виховання і підтримка цих якостей забезпечуються відповідними суспільними умовами існування і гарантуються державною політикою.

2. Суспільство, як людську спільність, від громадянського суспільства як форми життєдіяльності, головним чином відрізняє наявність і гарантованість дотримання у останньому основних прав і свобод людини.

3. Громадянському суспільству має відповідати і держава нового типу — правова, формування якої повинно здійснюватись інтенсивно й одночасно з утвердженням громадянського суспільства.

4. Призначення існуючої нині в Україні держави полягає у створенні міцних передумов побудови, функціонування і розвитку громадянського суспільства, з одного боку, і в перетворенні самої держави в соціально-політичний інститут з новими функціями, які відповідали б потребам громадянського суспільства, з іншого боку.

5. Свідома практика еволюційного формування в Україні громадянського суспільства і відповідної йому правової держави потребує обов'язкового наукового забезпечення і супроводження.

1. Краткий психологический словарь / Сост. Л. А. Карпенко. — М., 1985 — С. 165.
2. Кочубей Б. Жить в обществе и быть свободным! // Знамя. — 1991. — № 10. — С. 185.
3. Хайек В. Дорога к рабству // Новый мир. — 1991. — № 7. — С. 183.
4. Там само. — С. 216.
5. Зиновьев А. Кризис коммунизма. — М., 1994. — С. 310.
6. Гегель. Г. В. Ф. Философия права. — М., 1990. — С. 245.

7. Там само. — С. 286.
8. Хайек В. Вказ. праця. — С. 188.
9. Там само. — С. 189.
10. Гаджиев К. Типология современного либерализма. — М., 1988. — С. 9.
11. Селиханов Е. Государство и либеральные ценности // Три взгляда на государство: христианские демократы, либералы, социал-демократы. — М., 1992. — С. 44.

12. Кант И. Сочинения: В 6-ти т.— М., 1965.— Т. 4, ч. 2 — С. 162.
13. Гаджиев К. Политическая наука.— М., 1995.— С. 326.
14. Хайек В. Вказ. праця.— С. 177.
15. Ясперс К. Смысл и назначение истории.— М., 1991.— С. 453.
16. Бердяев Н. А. Самопознание.— М., 1991.— С. 361.
17. Гусарев С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Тематичний словник термінів і визначень з курсу теорії держави і права.— К., 1996.— С. 6.
18. Гаджиев К. Вказ. праця.— С. 74.
19. Осипов Ю. М. Опыт философии хозяйства. Хозяйство как феномен культуры и самоорганизующаяся система.— М., 1990.— С. 266.
20. Ноак П. Что такое политика. Введение в науку о ней // Зарубежная политическая наука: история и современность. Вып. 1.— М., 1991.— С. 87.
21. Зиновьев А. Коммунизм как реальность.— М., 1994.— С. 131.
22. Поппер К. Открытое общество и его враги.— М., 1992.— С. 218.
23. Там само.— С. 220.
24. Ильин И. А. Путь к очевидности.— М., 1993.— С. 262.
25. Гегель. Г. В. Ф. Вказ. праця.— С. 287.
26. Брано В. Государство — это мы все // Три взгляда на государство: христианские демократы, либералы, социал-демократы.— М., 1992.— С. 81.
27. Римаренко Ю. І. Національний розвиток України.— К., 1995 — С. 190.